

Fərid Alıcı DİLAVƏROV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi (BMDM)
Email: feriddilaverov@gmail.com

**KÖLGƏ İQTİSADİYYATININ AZALDILMSI YOLUNDA NAĞDSIZ
ƏMƏLİYYATLARIN ROLU**

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizədə nağdsız əməliyyatların potensialını araşdırır. Mövcud ədəbiyyatdan və empirik sübutlardan istifadə etməklə, biz nağdsız əməliyyatların tətbiqinin kölgə iqtisadiyyatının ölçüsünü və təsirini azaltmağa kömək edəcək müxtəlif yolları araşdırırıq. Nağdsız əməliyyatların vergi uyğunluğunu artırma, şəffaflığı artırma və iqtisadi inkişafa kömək edəcək mexanizmləri araşdırırıq. Nəticələr rəqəmsal ödəniş sistemlərinin təşviqinin və kölgə iqtisadiyyatını effektiv şəkildə cilovlamaq üçün dəstəkləyici siyasətlərin həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Son illərdə nağdsız əməliyyatlar dinamik şəkildə inkişaf etsə də, Azərbaycan ilə inkişaf etmiş ölkələrdəki nağdsız əməliyyatların inkişaf səviyyəsi arasında məsafə hələ də kifayət qədərdir. Fikrimcə iki tərəfli əməliyyatlar arasında meydana gələn nağdsız əməliyyatlar və kölgə iqtisadiyyatı həm çox vacib, həm də hələ təsdiqlənməmiş tədqiqat sahəsidir. Azərbaycan hökumətinin vergidən kənar fəaliyyətlərə vergi tətbiq edərək bilməməsi nəticə olaraq korrupsiyanın miqyasına müsbət təsir edir. Bütün bunlar vergilərin bölüşdürmə və sabitləşdirici rolunu təhrif edən və zəiflədən geniş spektrli hökumət fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Tədqiqatda nağdsız əməliyyatların kölgə iqtisadiyyatının azalmasına müsbət təsiri təsvir edilir. Araşdırma zamanı kölgə iqtisadiyyatının nağdsız əməliyyatların inkişafına da təsir edib-etmədiyini müəyyən etməyə çalışılmışdır. Buna görə də, bu məqalənin əsas məqsədi onu sübut etməkdir ki, nağd pulun iqtisadiyyatda istifadəsini məhdudlaşdırmaq həqiqətən də kölgə iqtisadiyyatını azaltmağa kömək edə bilər. Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı bu mövzuda daha əvvəllər ciddi hər hansısa bir araşdırmanın aparılmamasının əsas səbəblərindən biridə nağdsız əməliyyatlarda artım tempinin yalnız son bir neçə ildə aşkar şəkildə müşahidə olunmasıdır. Bu məqalədə iki tədqiqat metodundan istifadə olunur: ekonometrik reqressiya modeli və statistik təhlil. Bu mövzuda ədəbiyyatın tədqiqi yerli və xarici elmi jurnallar əsasında aparılıb, kölgə iqtisadiyyatı və nağdsız əməliyyatların kəmiyyət xarakteristikası və təhlili geniş statistik məlumatlara əsaslanmışdır.

Açar sözlər: Nağdsız əməliyyatlar, Kölgə iqtisadiyyatı, Elektron invoys, Nağd əməliyyatlar, Vergi yoxlamaları

JEL:F02

UOT:336

DOI: <https://doi.org/10.54414/UOZU2717>

Giriş

Bu yaxınlarda kriptovalyutalar, xüsusən də qaranlıq internet üzərindən ödəniş üçün yeni imkanlar yaranıb. Tipik olaraq, bu cür fəaliyyətlər rəsmi iqtisadiyyatlara əlavə olaraq müəyyən göstəricilərlə istinad edilir. Kölgə iqtisadiyyatı bir çox qeyri-mərkəzləşdirilmiş gizli bazarlardan ibarətdir. Bu yeraltı iqtisadiyyatlar hər yerdə mövcuddur - azad bazar və kommunist ölkələri, həm inkişaf etmiş, həm

də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə. Kölgə iqtisadiyyatı tədqiqat məqsədlərindən və məlumatlarından asılı olaraq müxtəlif şəkildə müəyyən edilsə də, geniş qəbul edilən təriflərdən biri Milli Hesablar Sistemi tərəfindən 1993-cü ildə qəbul edilmiş və sonradan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatında yenidən qəbul edilmiş gizli istehsal və kölgə iqtisadiyyatıdır.

İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatı var. Kölgə iqtisadiyyatını yaradan və bu iqtisadiyyatda iştiraka təkan verən səbəblərin çoxlu nüansları və nəticələri var. Feld və Schneider-in kölgə iqtisadiyyatı və onun səbəbləri ilə bağlı araşdırmasının xülasəsinə görə, “vergi və sosial sığorta haqqı ödənişlərinin artması” açıq-aydın kölgə iqtisadiyyatının artmasına ən mühüm təkan verən amil olub [1.Feld Schneider 2010]. Bununla belə, vergi yükünün kölgə iqtisadiyyatının əhəmiyyətli faktoru olduğu kimi ənənəvi düşüncələrin əksinə olaraq, bəzi alimlər vergi yükünün kölgə iqtisadiyyatı ilə mənfi əlaqəyə malik olduğunu göstərən əks empirik tədqiqat nəticələri təqdim etmişlər [2.Friedman, Johnson, and Kaufmann 2000, Stankevičius and Vasiliauskaite 2014]. Kölgə iqtisadiyyatının səbəbləri ilə bağlı arqumentdən başqa, kölgə iqtisadiyyatının iştirakçıları vergilərdən və sosial sığorta haqlarından yayınır və hökumətin müxtəlif digər qaydalarından yayınırlar. Buna görə də, dövlət orqanları, o cümlədən vergi siyasəti və idarəetmə orqanları kölgə iqtisadiyyatı iştirakçılarının vergitutma və sosial sığorta haqlarına və digər ictimai tələblərə əməl etmələrində çox maraqlıdırlar. Vergi yükü kölgə iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olmadığı halda belə, vergi qanunvericiliyinə əməl edilməməsi onun təzahürlərindən biri olaraq qalır. İnsanları vergi qanunlarına uyğunlaşdırmaq üçün görülən hər hansı tədbirlər kölgə iqtisadiyyatını azaldacaq və eyni zamanda vergitutmadan başqa kölgə iqtisadiyyatının səbəblərini də aradan qaldıracaqdır. Vergitutma nöqtəyi-nəzərindən müəyyən edilən kölgə iqtisadiyyatı iki növ fəaliyyətdən ibarətdir: [3. Dominik Enste 2002, Hiding in the Shadows]

(i) tam fəaliyyət göstərən qeydiyyatdan keçməmiş qeyri-formal müəssisələrin (fiziki şəxslər də daxil olmaqla) fəaliyyəti.

(ii) satışları barədə qəsdən az hesabat verən rəsmi sektorda qeydiyyatdan keçmiş şirkətlərin fəaliyyət.

Qeydiyyatdan keçməyən və formal iqtisadiyyatdan kənar fəaliyyət göstərən qeyri-rəsmi firmalar vergilərdən tamamilə yayınırlar və minimum əmək haqqı və ya sosial sığorta haqları kimi digər məcburi qanuni tələblərə əməl

etmirlər. Qeydiyyatdan keçmiş rəsmi firmalar da vergidən yayınmaq üçün gəlirləri barədə məlumat vermirlər, xüsusən də nağd pul tələb edən bizneslərdə. Bəzi hallarda, rəsmi firmalar da qeydiyyatdan keçməmiş işçilər tərəfindən elan edilməmiş iş vasitəsilə qanuni tələblərdən qaça bilərlər. Eyni zamanda, işləmək istəyən, lakin əmək bazarında rəqabətə davamlı olmayan insanlar, məsələn, qocalar, qadınlar, etnik azlıqlar, qeyri-qanuni immiqrantlar və ya hökumət köçürmələri alanlar da könüllü və ya qeyri-rəsmi olaraq işə götürülür. Kölgə iqtisadiyyatı firmalarının sahibləri bu insanları çox aşağı əmək haqqı ilə işə götürməyə meyillidirlər, sosial sığorta haqlarını ödəmirlər və işə qəbulla bağlı digər qanuni öhdəliklərə əməl etmirlər. Kölgə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən firmalardan mal və xidmət alan şəxslər vergidən yayınma nəticəsində yaranan aşağı qiymətlərdən faydalana bilərlər. Eynilə, kölgə iqtisadiyyatının bütün iştirakçılarının qarşılıqlı faydaları və maraqları var, əksər hallarda dövlət orqanlarının müəyyən etməsi çətin olan gizli sövdələşmə münasibətləri yaradır. Bu əlaqələrin gizli xarakter daşması səbəbindən qeyri-rəsmi əməliyyatlar bank köçürməsi, kredit kartı və ya çek və ya debet kartı ödənişləri kimi rekord izlənilə bilən əməliyyat vasitələrindən istifadə etməkdən çəkinir. Onlar vergi orqanları tərəfindən izlənilə bilən iz buraxmayan nağd əməliyyatlara üstünlük verirlər. Qeyri-rəsmi firmalar yalnız öz biznes məqsədləri üçün nağd pul ödəyirlər və ya alırlar, həmçinin qeyri-rəsmi işçilərinə nağd əmək haqqı ödəyirlər. Vergidən yayınmağa çalışan formal şirkətlər də nağd əməliyyatlara üstünlük verir və qeyri-rəsmi işçilərinə nağd pul ödəyir. Eynilə, nağd pul əməliyyatları kölgə iqtisadiyyatının digər əsas aspektidir. Kölgə iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətləri, xüsusən də iştirakçılar arasında sövdələşmə münasibətləri və nağd pul əməliyyatları vergi orqanlarının vergidən yayınma hallarını müəyyən etməyi çətinləşdirir. Hökumətlərin çoxu kölgə iqtisadiyyatının azaldılmasında kənar vacib yolu nəğdsiz əməliyyatların artırılmasında görür buna səbəb isə nəğdsiz əməliyyatlar zamanı vergidən yayınma halları minimuma enir və iqtisadiyyat hər daim nəzarətdə qalır buda onun idarə edilməsini asanlaşdırır.

Metodologiya

Bu məqalədə Azərbaycan və xarici ədəbiyyatlardan, Avropa Mərkəzi Bankının və Bazar İqtisadiyyatı İnstitutundan təxmin edilən məlumatlardan istifadə edilmişdir. Yuxarıda qeyd olunan mənbələrə, sahəyə aid təhlillərə, məlumatlara və təhlil edilmiş statistik alətlərə əsasən Azərbaycanın kölgə iqtisadiyyatının artımı və adambaşına düşən ödəniş kartı əməliyyatlarının sayı təqdim edilmişdir. Bundan əlavə, statistik təhlil və empirik tədqiqatı aparılmışdır. Arşdırmamızın daha dəqiq və tutarlı olması üçün rəqəmsal analiz metodlarından istifadə etmək qərarına gəldik. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatlarından istifadə edərək son 10 il ərzində ki nağdsız əməliyyatların hərəkəti və onun kölgə iqtisadiyyatına təsiri analiz edilmişdir. Alınan məlumatlardan istifadə edilərək reqressiya tənliyi qurulmuşdur və aslı faktorların əsas faktora necə təsir etdiyi analiz edilmişdir. Burada əsas faktorlar ÜDM xərcləri, Faiz dərəcələri, İnflyasiya dərəcələri və Nağdsız əməliyyatların həcmi, aslı tərəf isə ÜDM-dir. Bu analizin əsas məqsədi Azərbaycan sferasında bu faktorların bir biri ilə necə əlaqədə olmasını müəyyən etmək və hansı faktorun daha vacib rol

olduğunu müəyyən etməkdir. Bir çox xarici araşdırmaların nəticələrini nəzərə alsaq deyə bilərik ki kölgə iqtisadiyyatı ilə nağdsız əməliyyatlar arasında neqativ bir əlaqə mövcuddur buda onu deməyə imkan verir ki nağdsız əməliyyatlarda stimullaşdırıcı addımlar gələcəkdə müsbət gericavblar qaytaracaqdır.

Araşdırmanın bu hissəsində biz kölgə iqtisadiyyatının həcmi təxmin edirik. Əsas fərziyyələr kölgə iqtisadiyyatının nağd pula əsaslanması və qeydə alınmış əməliyyatlar və nağd pul ehtiyatlarından izah edə bilmədiyimiz nağd pul ehtiyatının kölgə iqtisadiyyatında əməliyyatlar üçün istifadə edilməsidir. Hesab edirik ki, qeydə alınmış POS terminal əməliyyatlarında nağd puldan istifadə ilə kölgə iqtisadiyyatında qeydə alınmayan əməliyyatlarda nağd puldan istifadə arasında əhəmiyyətli fərq var, məsələn. nağd ödənişlərin kölgə iqtisadiyyatında daha böyük olacağı və əməliyyat imkanlarının nisbətən az olacağı ehtimalı var. Kölgə iqtisadiyyatında nağd pulun sürətini formal iqtisadiyyatda pulun dövriyyə sürəti (M1) ilə, yəni ÜDM/M1 ilə təxmin etmişlər. Kölgə iqtisadiyyatında təxmin edilən dövriyyənin ÜDM ilə əlaqələndirilməsi kölgə iqtisadiyyatının nisbi ölçüsünü verir.[4.Schneider və Enste. 2000]

$$\text{Kölgə iqtisadiyyatının nisbi ölçüsü} = \frac{\text{Gözlənilməz nağd pul x (ÜDM/M1)}}{\text{ÜDM}}$$

İstər inkişaf etmiş istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aparılmış elmi araşdırmaların nəticələrinə əsasən nağdsız əməliyyatların həcmi artması büdcə daxilolmalarına müsbət təsir göstərmişdir. Xüsusi ilə əməliyyatların nağdsız olması vergi tutma bazasını daha dəqiq müəyyən etməyə imkan vermişdir ki bu da öz növbəsində vergi yayınmalarının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bir çox araşdırmalar tərəfindən qəbul edilən göstəricilərə görə nağdsız əməliyyatlar vergi daxilolmalarını artırır.

Kölgə iqtisadiyyatının azaldılması üçün həll yolları:

1) Nağd ödənişlərin məhdudlaşdırılması.

Kölgə iqtisadiyyatı və nağd iqtisadiyyat terminləri əsasən sinonim kimi istifadə olunur. Kölgə iqtisadiyyatında fəaliyyətlər pul axınının izlənməsinin qarşısını almaq üçün nağd şəkildə ödənilir. Buna görə də, ən azı nəzəri cəhətdən, nağd puldan ödəniş variantı kimi istifadənin qadağan edilməsi ilə kölgə iqtisadiyyatı fəaliyyətinə maneə yaradıla bilər. Avropa İttifaqının bir sıra ölkələri nağd pul alışına xərclənə biləcək icazə verilən məbləğə kəmiyyət məhdudyyətləri müəyyən etmişdir. Bu cür məhdudyyətlər fiziki şəxsləri kredit, debet və ATM kartı kimi elektron ödəniş vasitələrindən istifadə etməyə məcbur etmək üçündür ki, bu

vasitələr mütləq bank sistemindən keçir və buna görə də izləmək daha asan olur.

Türkiyə nağd əməliyyatların istifadəsini azaltmağa yönəlmiş təşəbbüsün bir hissəsi olaraq yeni ödəniş tələbləri və mexanizmləri də müəyyən edib. 8,000 TRY -dən yuxarı hər hansı icarə ödənişləri bank sistemi və ya poçt şöbələri vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Meksika maliyyə sektorunda nağd puldan istifadəni məhdudlaşdırmaq üçün alternativ bir yanaşma tətbiq etdi

2) Nağd pul vəsaitlərinin çıxarılmasına və depozitlərə qoyulan vergilər

Nağd pula çıxış üçün əlavə xərclərin qoyulması üçün ən sadə yanaşma bank hesablarından nağd pul çıxarılmasına vergi tətbiq etməkdir. Bununla belə, nağd pul vəsaitlərinin çıxarılması üzrə vergi tutulması həm gəlir əldə etmək, həm də nağd pul əməliyyatlarına mane olmaq baxımından səmərəsiz ola bilər. Əslində, belə bir vergi biznes ictimaiyyəti tərəfindən çox bəyənilmir, çünki treyderlər verginin alışı üçün mövcud olan nağd pulu azaldacağından və bununla da ticarətə mənfi təsir göstərməsindən narahatdırlar. Buna görə də biznes icmaları bu cür vergilərin tətbiqinə qarşı çıxırlar. Bununla belə, daha əhəmiyyətli, pul çıxarma vergisinin bankların gündəlik biznes üçün istifadəsini artırmaq cəhdləri ilə ziddiyyət təşkil etməsi və bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kifayət qədər geniş yayılmış təsəvvürü dəstəkləməsi riskidir.

3) Vergi hesab-fakturalarının məcburi verilməsi

Vergi orqanlarının kölgə iqtisadiyyatı fəaliyyətlərini izləmək qabiliyyəti, aparılan hər hansı əməliyyat kağız üzərində iz buraxdıqda əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu cür yollar ya biznes tərəfindən mal və ya xidmət üçün verilən adi hesab-fakturalardan və ya mal və ya xidmət üçün qeydə alınmış ödənişdən ibarət ola bilər. Nağd pul əməliyyatları üçün kağız sisteminin inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsi müəyyən kiçik məbləğdən yuxarı qiymətə hər hansı bir satış üçün vergi hesab-fakturasının verilməsi tələbidir. Bir çox ölkələr öz qanunlarına uyğun olaraq belə qanuni tələbləri müəyyən ediblər

4) POS terminalların istifadəsi

Müəssisələr tərəfindən verilmiş hesab-fakturaların satış nöqtələrində (POS) elektron

izlənməsinin istifadəsi uyğunluğa nəzarəti təkmilləşdirmək söylərində geniş yayılmışdır. Son illərdə bu cür sistemlərin layihələndirilməsində böyük irəliləyiş əldə edilmişdir (daxili registrə malik sadə müstəqil kassa aparatlarının birinci nəslindən tutmuş məlumatları birbaşa vergi idarəsinin məlumat bazasına ötürən mürəkkəb elektron fiskal cihaz sistemlərinə qədər). Müasir POS sistemləri satış məlumatlarının real vaxt rejimində vergi administrasiyasının məlumat bazasına ötürülməsini təmin edir və fərdi biznes əməliyyatlarının və satış həcmindəki dalğalanmaların daimi monitorinqinə imkan verir. Onlar vergi hesab-fakturalarının nömrələrinin bizneslərə bölüşdürülməsi ilə bağlı əvvəllər çətin olan kağız əsaslı prosesi əvəz edən hər bir hesab-faktura üçün unikal vergi nömrəsinin avtomatik yaradılması ilə əvəz olunur. POS sistemlərinin məcburi istifadəsi hesab-fakturalara uyğunluğun monitorinqi xərclərini qismən vergi orqanlarından vergi ödəyicisinə keçir, çünki belə sistemlərin quraşdırılması və saxlanması biznes üçün əlavə xərcdir.

5) Elektron invoyslarn rolu

Bir çox ölkələr xüsusi biznes seqmentləri və ya əməliyyatlar üçün məcburi e-qaimə-fakturaya başlamışdır. POS sistemlərindən fərqli olaraq, e-qaimə-faktura müəssisələr tərəfindən ƏDV-yə uyğunluq yükünü azalda bilən uyğunluğun sadələşdirilməsi vasitəsi kimi görünür. Biznes tərəfində elektron qaimə-fakturanın tətbiqinə qarşı müqavimət texniki və potensial aspektlərə diqqət yetirməyə meyllidir. Vergi idarələri üçün, xüsusən də qeydiyyatdan keçməmiş nağd pul əməliyyatları ilə bağlı e-qaimə-faktura çoxlu daxilolmalar alan, lakin yalnız az sayda satış hesab-fakturaları hazırlayan müəssisələrin müəyyən edilməsini asanlaşdırır.

6) Beynəlxalq informasiya alışı verisi

Kölgə iqtisadiyyatı fəaliyyətlərindən nağd şəkildə əldə edilən bütün gəlirlər daxili bank hesablarında saxlanılır. İƏİT ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hətta kiçik biznes operatorları, məsələn, qəssablar və ya rəssamlar öz gəlirlərinin yalnız bir hissəsini bəyan edərək, audit zamanı aşkarlanma riskini azaltmaq üçün xarici ölkələrdə bank hesabları açmış ola bilərlər. Buna görə də, xarici ölkələrdən

məlumat əldə etmək nağd iqtisadiyyatın uyğunluğunun idarə edilməsinin vacib hissəsidir. Bu cür çıxış ənənəvi olaraq İƏİT Model Vergi Konvensiyasının 26-cı maddəsinə əməl edən vergi müqaviləsi müddəalarına əsasən məlumat mübadiləsi vasitəsilə mümkün olmuşdur. Keçmişdə isə çoxsaylı maneələr xarici ölkələrdən rezident vergi ödəyiciləri haqqında maliyyə məlumatlarına çıxışın qarşısını alırdı. Bir çox ölkələr milli bank məxfilik qanunlarının bu cür məlumatlara çıxışı qadağan etdiyini iddia edərək, bank məlumatlarını mübadilə etməkdən xüsusilə çəkinirdilər. Bu risk İƏİT tərəfindən 2005-ci ildə 26-cı maddəyə yeni 5-ci bənd əlavə edilməklə aradan qaldırılmışdır ki, burada açıq şəkildə məlumat mübadiləsinə dair sorğular sorğu edilən məlumatın bank və ya digər maliyyə institutunda olması əsasında rədd edilə bilməz. Buna baxmayaraq, praktikada vergi ödəyicilərinin maliyyə məlumatlarının beynəlxalq mübadiləsi bir çox hallarda hələ də çətinlikdir, çünki biznes operatorlarının öz ölkəsinin vergi idarələri xarici bank hesabının mövcud olduğunu və ya onun mövcud olduğu ölkəni bilmirlər.

Kölgə iqtisadiyyatının və 2015-ci ildə Aİ ölkələrində adambaşına ödəniş kartları ilə həyata keçirilən nağdsız əməliyyatların sayı göstərdi ki, maliyyə böhranı dövründə, nağd pula çıxışın çətinləşdiyi dövrdə, bu da öz növbəsində ödəniş kartlarından istifadəni populyarlaşdırdı, ƏDV vergi gəlirlərinin artması müşahidə edildi [5.Hondroyiannis & Papaoikonomou, 2017, s. 17–20]. Müəllif nağdsız əməliyyatlar ilə kölgə iqtisadiyyatının həcmi arasında əlaqəyə dair öz araşdırmasını aparıb. Bir çox ölkələrdə nağdsız əməliyyatlar dinamik inkişaf edir və bununla da nağdsız cəmiyyət yaratmaq perspektivi təklif olunur. Bütün hesab-fakturaların və borcların nağdsız ödəniş alətləri ilə ödənilməsi bazarın səfəri getdikcə reallaşır. Belə bir cəmiyyətin yaranmasına mane olan əsas maneə cəmiyyətin əməliyyatlarda anonim qalmağa üstünlük verməsidir. Bu üstünlük təsərrüfat subyektləri və fiziki şəxslər üzərində daha geniş nəzarət əldə etmək məqsədi daşıyan nağdsız əməliyyatlardan istifadə üzrə dövlət qurumlarının əməliyyatları ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu, kölgə

iqtisadiyyatının məhdudlaşdırılması zərurətindən irəli gəlir, lakin o, cəmiyyətin müqaviməti ilə də üzləşə bilər [6.Polasik & Maciejewski, 2009, s. 501-506]. Son bir neçə il ərzində Azərbaycanda nağdsız əməliyyatlara yanaşmanın dəyişməsi müşahidə oluna bilər ki, bu da tacirlərin və terminalların və bankomatların sayına dair əvvəlki yarımfəsillərdəki rəqəmlərlə göstərilir.

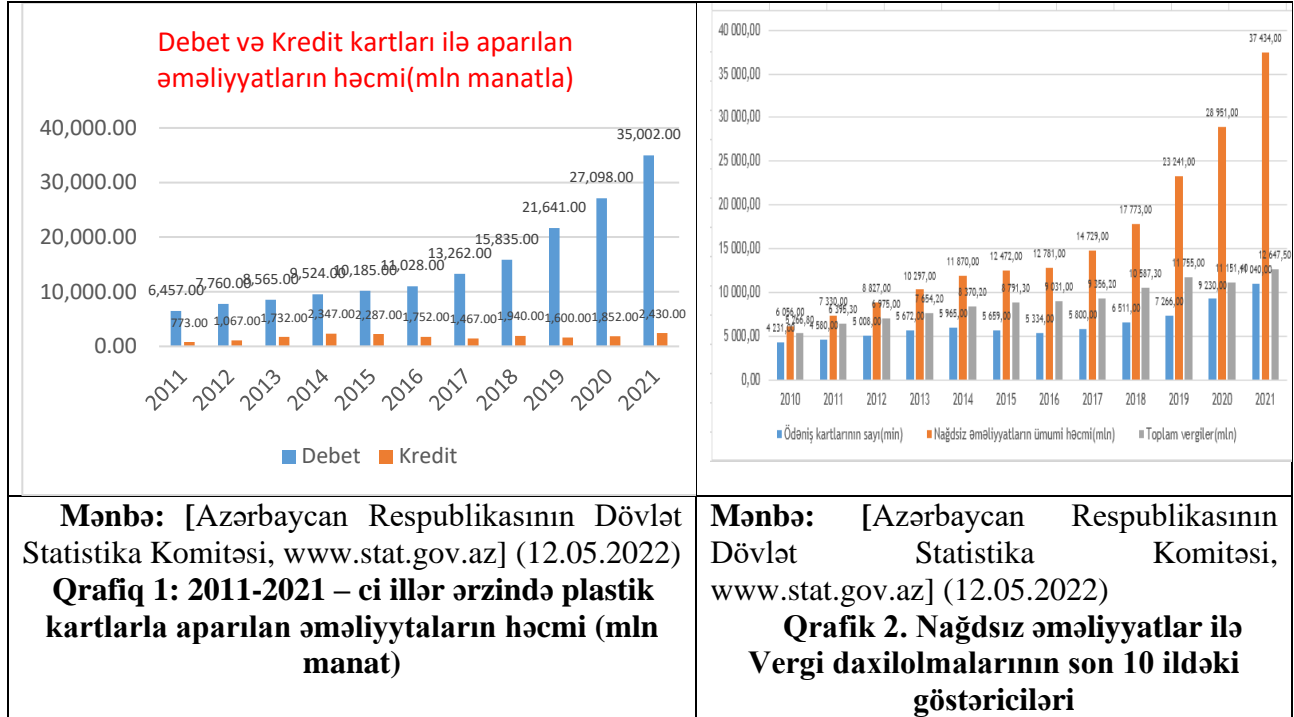
Analiz

İnkişaf etmiş ölkələrin praktikalarından istifadə edərək formalaşdırılıb müasir iqtisadiyyatlarda nağdsız əməliyyatların artırılması sahəsində fərqli strategiya yolları seçilmişdir. İlk mərhələlərdə daha çox bu sektoru stimullaşdırmaq məqsədi ilə yüksək güzəştlər və fərqli üstünlüklər təklif edilmişdir. Nağdsız dövriyyənin artırılması üçün sadəcə ATM sistemlərinin olması kifayət deyil və bu məqsədlə plastik kartların istifadə edilməsi məqsədə uyğun görülmüşdür. Dövriyyənin artması ilə həm iqtisadi inkişaf həyata keçəcəkdir həm də bütün əməliyyatlara nəzarət ediləcəkdir. Bu səbəblərdən dolayı Azərbaycanda da Bank sektorunda plastik kartların istifadə olunması strateji hədəf kimi irəli sürülmüşdür və son illərdə yüksək nəticələr əldə edilmişdir.

Yuxarıda göstərilən qrafikdə 2011-2021 ci illər arasında Azərbaycanda əhalinin debet və kredit kartları ilə həyata keçirdikləri əməliyyatların həcmi qeyd edilmişdir. Ümumi olaraq sütunlara diqqət yetirsək görə bilərik ki 2011 ci ildən bu günə kimi Debet kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmində stabil bir artım müşahidə olunur. Bunun əksinə isə Kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmində fərqli illərdə artıb azalma müşahidə olunur. Covid -19 Pandemiyasından sonra insanların evə qapalı olması onların elektron ticarətə meyl etməsinə gətirib çıxardı buda öz növbəsində bank kartlarının daha çox istifadəsinə və bank kartları ilə ödəniş sistemlərinin güvəninin artmasına səbəb oldu. Əlbətdə ki bu əməliyyatların artımının tək səbəbi sadəcə Koronavirus pandemiyası deyildi digər böyük faktorlardan biridə vergi sitemində edilən dəyişikliklər və nağdsız əməliyyatların stimullaşdırılması məqsədi ilə atılan addımlar idi. “Cashback” və “ƏDV geril” sitemlərinin

tətbiqi bu yolda çox böyük rol oynadı. Sahibkarların nağdsız ödənişlərə yönəldilməsi və qayda pozuntuları zamanı tətbiq edilən maliyyə sanksiyaları nəticəsində son illərdə bu sahədə ciddi irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bütün

bu bəzi hamısı Vergi orqanlarının işini daha da rahatlaşdırır çünki onlar bütün tranzaksiyalara online şəkildə nəzarət edə bilər və beləliklə vergi yayınmaları minimuma endirilir.

Mənbə: [Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az] (12.05.2022)
Qrafik 1: 2011-2021 – ci illər ərzində plastik kartlarla aparılan əməliyyatların həcmi (mln manat)

Mənbə: [Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az] (12.05.2022)
Qrafik 2. Nağdsız əməliyyatlar ilə Vergi daxilolmalarının son 10 illərdəki göstəriciləri

Son illərdə vergi sistemində həyata keçirilən köklü islahatlardan sonra əsas hədəf kimi vergi tutma bazasının inkişaf etdirilməsi və həyata keçirilən əməliyyatların daha dəqiq şəkildə izlənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu hədəfə çatmağın ən vacib şərtlərindən biri də veri məqsədləri üçün aparılan əməliyyatların tam olaraq nağdsız həyata keçirilməsidir. İqtisadiyyat Nazirliyinin gələcək dövrlər üçün nəzərdə tutduğu strateji planlarda büdcə daxilolmalarının artırılması məqsədi ilə nağdsız əməliyyatların həcmi artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət orqanları və Azərbaycan bank sisteminin iştirakçılarının birgə fəaliyyətləri nəticəsində son illərdə nağdsız əməliyyatların həcmi artırılması məqsədi ilə stimullaşdırıcı addımlar atılmışdır. Pandemiya dövründən başlayaraq nağdsız əməliyyatların həcmində ciddi şəkildə bir artım qeydə alınmışdır. Buda öz növbəsində vergi orqanları üçün praktiki cəhətdən çox uyğun bir təcrübə oldu ki əməliyyatların nağdsız şəkildə həyata

keçirilməsi həm vergitutma bazasının düzgün şəkildə müəyyən edilməsinə həm də vergilərin vaxtında ödənilməsinə şərait yaradır. Azərbaycan bu strateji yolda bir neçə Avropa İttifaqının ölkələri ilə bərabər çalışır və onların praktikasını tətbiq etməkdə maraqlıdır.

Qeyd olunan qrafikdə son 10 il ərzində Azərbaycanda ödəniş kartlarının sayı (bura həm debet həm kredit kartları daxildir) nağdsız əməliyyatların ümumi həcmi və toplam vergi daxilolmalarının hərəkət dinamikası təsvir edilmişdir. Arşadığımızda qeyd etdiyimiz kimi son illərdə nağdsız əməliyyatların həcmində artım qeyd olunur və qrafikdədə görüldüyü kimi pandemiya dövründən sonra isə ciddi bir şəkildə artıq qeydə alınmışdır. Təkcə 2020 və 2021 ci illər arasında təxminən 10 mlrd manat artım qeydə alınmışdır ki buda bu sahədə həyata keçirilən islahatlar və stimullaşdırıcı addımların nəticəsi kimi qəbul edilə bilər. İnsanların onlayn alış-veriş mədəniyyətinin formalaşması fonunda plastik kartların istifadəsi gözə çarpacaq qədər

artmışdır. Xüsusi ilə 2019-cu ildən etibarən həm ƏDV gerial praktikasının tətbiqi həmçinin də kaşbak sistemini həyata keçirilməsi plastik kartlara olan marağı ciddi şəkildə artırdı. Nəticə etibarlı ilə əməliyyatların nağdsız şəkildə həyata keçirilməsi vergitutma məqsədli baxımından bütün prosesləri asanlaşdırdı. Vergi orqanlarının

banklarla qarşılıqlı sürətdə çalışması nəticəsinə vergi daxilolmaları daha dəqiq və daha sürətli şəkildə həyata keçirilməyə başladı. Bütün bu proseslər bir daha onu sübut edir ki düzgün kordinasi şəkildə hərəkət həm vergi məsələləri baxımından daha əlverişlidir həm də gələcək təxminlərin edilməsi daha da asanlaşmışdır.

Cədvəl 3. Digər iqtisadi göstəricilərin ÜDM-ə təsirinin Stata proqramında analiz nəticəsi

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	21
Model	8787.15615	5	1757.43123	F(5, 15)	=	18.98
Residual	1388.73054	15	92.5820361	Prob > F	=	0.0000
				R-squared	=	0.8635
				Adj R-squared	=	0.8180
Total	10175.8867	20	508.794335	Root MSE	=	9.622

UDMlrddollar	Coefficient	Std. err.	t	P> t	[95% conf. interval]	
UDMycəkilenxerclərmlrdmana	2.170179	.8076324	2.69	0.017	.448751	3.891606
inflationrate	-.7081489	.4662109	-1.52	0.150	-1.701854	.2855562
interestrates	-.2808661	.7717059	-0.36	0.721	-1.925718	1.363986
Nağdsızəməliyyatlarınhəcmimlr	-.0012058	.000528	-2.28	0.037	-.0023311	-.0000805
vergidaxilolmalarimlnmanat	.0028401	.0018538	1.53	0.146	-.0011113	.0067914
_cons	-11.4682	20.12755	-0.57	0.577	-54.36905	31.43265

Araşdırmamızın əsas məqsədlərindən biri də Stata proqramından istifadə edərək qeyd olunan göstəricilər arasında hansı əlaqələrin olub olmamasını yoxlamaq üçün reqressiya tənliyi qurulmuşdur. Yuxarıda göstərilən modeldə bizim əsl dəyişənimiz ÜDM, əsas dəyişənlərimiz isə ÜDM xərcləri, İnflyasiya dərəcəsi, Faiz dərəcəsi, Nağdsız əməliyyatların həcmi və Toplam vergi daxilolmalarıdır. Buna əsasən reqressiya tənliyi bu şəkildə qurulmuşdur.

$$\text{ÜDM} = a \text{ Faiz dərəcə} + a \text{ İnflyasiya dərəcə} + a \text{ ÜDM xərclər} + a \text{ Nağdsız əməliyyatlar} + a \text{ Toplam vergilər} + a_0$$

Prob> F əmsalının 5 faizdən kiçik olması qurduğumuz modelin etibar edilə biləcək model olduğunun göstəricisidir. Bizim qurduğumuz model ÜDM-də olan dəyişiklikləri 81.80 faiz izah edir. ÜDM-ə çəkilən xərclərdə 1 mlrd artım ÜDM də müsbət 2.17 mlrd artıma səbəb olacaq. İnflyasiya dərəcəsi, faiz dərəcəsi və vergi daxilolmalarının əmsallarının 5% dən yüksək

olma səbəbi ilə onların göstəriciləri yüksək etibarlılıq göstəricisinə malik deyildir. Nağdsız əməliyyatlarda isə 1 faiz artım ÜDM də mənfi 0.0012 mlrd dollar neqativ təsir edəcəkdir. Ümumi olaraq statistik göstəricilərin bu şəkildə nəticə verməsinin əsas səbəblərindən birincisi modeldə istifadə edilən statistik rəqəmlərin kifayətsizliyi olmuşdur lakin bununla belə modelimizin son nəticəsinə əsasən onu deyə bilərik ki, vergi daxilolmalarının modelimizdə statistik baxımından yüksək əhəmiyyətə malik olmamasının əsas səbəbi, vergi daxil olmalarının son illər istisna olmaqla ÜDM üçün vacib faktor olmaması kimi qeyd oluna bilər.

Nəticə və Təkliflər

Yuxarıdakı araşdırmaları nəzərə alaraq, nağdsız əməliyyatların artırılması kölgə iqtisadiyyatını əhəmiyyətli dərəcədə zəiflətməmişdir. Təəssüf ki, bu, əsasən ona görə baş vermir ki, yalnız qanuni əməliyyatlar kart əməliyyatları ilə əvəz olunur, qeyri-qanuni əməliyyatlarda isə eyni deyil. Bir tərəfdən nağdsız əməliyyatlar kölgə iqtisadiyyatını

azalda bilər, digər tərəfdən kölgə iqtisadiyyatı bu uçotu əngəlləyə bilər. Kölgə iqtisadiyyatının çox olduğu bir mühitdə heç kim ödənişləri qeydiyyatla almaq istəmir. Buna görə də, xüsusilə kölgə iqtisadiyyatına məruz qalan sənayelərdə ödənişlərin qeydiyyatını məcbur edən sistem zəruri görünür. Hazırda Azərbaycanda ödəniş kartlarının bolluğu və bazarın dinamik inkişaf etməsi səbəbindən nağdsız əməliyyatların inkişafı hesabına bir çox dövrüyyənin artırılmasının əsas istiqaməti kart qəbulu şəbəkəsinin inkişafıdır. Nağd pul əməliyyatları vergiyə uyğunluğun idarə edilməsi üçün xüsusi çətinliklər yaradır. Mallar və ya xidmətlər üçün nağd ödəniş əməliyyatları və biznesin gizli iqtisadiyyatda fəaliyyəti haqqında hesabat verilməməsinə asanlaşdırır. Ödəniş üsullarının dəyişdirilməsinin təşviqi və nağd puldan istifadənin azaldılması gizli iqtisadiyyatla mübarizə üçün ən təsirli vasitələrdən biri olacağını vəd edir. Ancaq bu, uzun bir prosesdir və təsərrüfat subyektlərinin nağdsız ödəniş üsullarından istifadə etməklə istəyi müxtəlif şəraitlərdən aslıdır. Bu hallar ümumiyyətlə maliyyə nazirliklərinin və ya vergi idarələrinin təsir dairəsindən kənarıdır. Mobil ödəniş kanallarının inkişafı kimi yeni ödəniş variantları nağdsız əməliyyatların faizinin sabit artımına kömək etsə də, praktikada adambaşına düşən nağdsız əməliyyatların səviyyəsi xüsusilə pərakəndə satış sektorunda və daha çox inkişaf edən ölkələrdə aşağı olaraq qalır. Vergi siyasəti nağdsız əməliyyatların səviyyəsini artırmaq üçün daha geniş strategiyanın yalnız bir komponenti ola bilsə də, vergi sistemi ya nağdsız ödəniş üsullarına keçid üçün stimula verə bilər, ya da nağd puldan istifadəni dayandıra bilər. Xüsusilə bəzi İƏİT ölkələrində istifadə edilən bank sistemi vasitəsilə ödənişlərin həyata keçirilməsinin ən birbaşa üsulu nağd ödənişlərin icazə verilən məbləği üçün sadəcə yuxarı həddi müəyyən etməkdir. Ancaq bu, asan və sürətli bir islahat tədbiri kimi görünərsə də, bu cür məhdudiyyətlərin faktiki təsiri çox müzakirə olunur və kredit kartı və ya bank köçürməsi ilə ödəniş üsuluna məcburi keçid o qədər də populyar deyil. Bir çox Avropa ölkələrində gizli iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən məişət xidmətləri sektoru üçün həvəsləndirmə proqramları tətbiq olunur; təşviqlərə bu cür

xidmətlərə görə nağdsız ödənişlər üçün vergi endirimləri və ya vergi güzəştləri daxildir. Lakin stimullar həmçinin şəxsi mal və xidmətlərin ödənilməsi üçün kredit kartlarından və ya bank köçürmələrindən istifadəni təşviq etmək üçün daha geniş şəkildə hazırlana bilər. Bütün bu cür təşviq sxemləri onların xərcləri və faydalarının diqqətlə monitorinqini tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1) Schneider, F. 2012. "The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know?"
- 2) Friedman, Johnson, and Kaufmann 2000; Stankevičius and Vasiliauskaite 2014. The shadow economy and corruption in Greece. 2000.
- 3) Dominik Enste 2002, Hiding in the Shadows. The Growth of the Underground Economy, International Monetary Fund March 2002.
- 4) F. Schneider. 2018. "Shadow Economies around the World: What Did We Learn over the Last 20 Years?" IMF Working Papers
- 5) Abdullah, A.J. (2013). Education and Economic Growth in Malaysia: the Issues of Education Data. Procedia Economics and Finance, 7, 65-72.
- 6) Anwar, S., Ali, A., (2018) ANNs-based early warning system for Indonesian Islamic banks, Bulletin of Monetary Economics and Banking, 20, 325-342.
- 7) Apergis, N., (2019) Financial vulnerability and income inequality: New evidence from OECD countries, Bulletin of Monetary Economics and Banking, 21, 395-408.
- 8) Chakravorti, B. 2014. "The Hidden Costs of Cash." Harvard Business Review Digital Articles, June.
- 9) Swedish Intervention and the Krona Float, 1993-2002 by Owen F. Humpage and Javiera Ragnartz
- 10) Herwartz, H., J. Sarda, and B. Theilen. 2016. "Money Demand and the Shadow Economy: Empirical Evidence from Oecd Countries." Empirical Economics 50
- 11) Immordino, G., and F. F. Russo. 2018. "Cashless Payments and Tax Evasion." European Journal of Political Economy 55

- 12) Stix, H. 2003. "How Do Debit Cards Affect Cash Demand? Survey Data Evidence." *Empirica* 31
- 13) Lippi, F., and A. Secchi. 2009. "Technological Change and the Households Demand for Currency." *Journal of Monetary Economics* 56
- 14) Salmony, M. (2011). Why Is Use of Cash Persisting? Critical Success Factors for Overcoming. *Journal of Payments Strategy & Systems*, 5
- 15) Mushkudiani, N. (2018). Development of electronic payments in Georgia. *Economics and Culture*, 15
- 16) <https://www.cbar.az>
- 17) <https://www.e-taxes.gov.az>
- 18) <https://www.oecd.org>
- 19) <https://www.stat.gov.az/>

Farid Dilavarov Alıcı
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
International Master's and Doctoral Center (BMDM)
Email: feriddilaverov@gmail.com

THE ROLE OF CASHLESS TRANSACTIONS IN REDUCING THE SHADOW ECONOMY

Abstract

This article examines the potential of cashless transactions in fighting the shadow economy in Azerbaijan. Using existing literature and empirical evidence, we explore the various ways in which the introduction of cashless transactions can help reduce the size and impact of the shadow economy. We explore the mechanisms by which cashless transactions can improve tax compliance, improve transparency and promote economic development. The findings highlight the importance of promoting digital payment systems and implementing supportive policies to effectively curb the shadow economy. Although non-cash transactions have developed dynamically in recent years, there is still a considerable gap between the level of development of non-cash transactions in Azerbaijan and developed countries. In my opinion, cashless transactions and the shadow economy that occurs between two-way transactions is both a very important and yet unconfirmed area of research. As a result, the inability of the Azerbaijani government to impose taxes on non-taxable activities has a positive effect on the scale of corruption. All this is due to a wide range of government activities that distort and weaken the distributional and stabilizing role of taxes. The study describes the positive effect of cashless transactions on the reduction of the shadow economy. During the research, it was tried to determine whether the shadow economy affects the development of non-cash transactions. Therefore, the main purpose of this article is to prove that limiting the use of cash in the economy can indeed help reduce the shadow economy. One of the main reasons for not conducting a serious and detailed study on this issue regarding the economy of Azerbaijan is that the rate of growth in non-cash transactions has been clearly observed only in the last few years. This article uses two research methods: econometric regression model and statistical analysis. The study of the literature on this topic was conducted on the basis of local and foreign scientific journals, the quantitative characteristics and analysis of the shadow economy and non-cash transactions were based on extensive statistical data.

Key words: Cashless transactions, Shadow economy, Electron invoices, Cash transactions, Tax inspections

Фарид Дилаваров**РОЛЬ БЕЗНАЛИЧНЫХ ОПЕРАЦИЙ В СОКРАЩЕНИИ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ**
Резюме

В данной статье рассматривается потенциал безналичных расчетов в борьбе с теневой экономикой в Азербайджане. Используя существующую литературу и эмпирические данные, мы изучаем различные способы, с помощью которых введение безналичных транзакций может помочь уменьшить размер и влияние теневой экономики. Мы изучаем механизмы, с помощью которых безналичные операции могут улучшить соблюдение налогового законодательства, повысить прозрачность и способствовать экономическому развитию. Выводы подчеркивают важность продвижения цифровых платежных систем и реализации поддерживающей политики для эффективного сдерживания теневой экономики. Несмотря на динамичное развитие безналичных расчетов в последние годы, все еще существует значительный разрыв между уровнем развития безналичных расчетов в Азербайджане и развитых странах. На мой взгляд, безналичные транзакции и теневая экономика, возникающая между двусторонними транзакциями, являются одновременно очень важной и пока неподтвержденной областью исследований. В результате неспособность правительства Азербайджана облагать налогами не облагаемую налогом деятельность положительно сказывается на масштабах коррупции. Все это связано с широким спектром государственной деятельности, искажающей и ослабляющей распределительную и стабилизирующую роль налогов. В исследовании описывается положительное влияние безналичных расчетов на сокращение теневой экономики. В ходе исследования была предпринята попытка определить, влияет ли теневая экономика на развитие безналичных расчетов. Поэтому основная цель данной статьи — доказать, что ограничение использования наличных денег в экономике действительно может способствовать сокращению теневой экономики. Одна из основных причин непроведения серьезного и детального исследования по этому вопросу в отношении экономики Азербайджана заключается в том, что темпы роста безналичных операций отчетливо наблюдаются только в последние несколько лет. В данной статье используются два метода исследования: эконометрическая регрессионная модель и статистический анализ. Изучение литературы по данной теме проводилось на основе отечественных и зарубежных научных журналов, количественные характеристики и анализ теневой экономики и безналичных операций основывались на обширных статистических данных.

Ключевые слова: Безналичные операции, Теневая экономика, Электронные счета, Кассовые операции, Налоговые проверки.